

AILA MIELIKÄINEN

Agricolan Rukouskirjan *yhtyys*

1 Johdanto

Yksi-numeraalilla on ollut vanhassa kirjasuomessa viisi erilaista ominaisuudennimijohdosta. Näistä yleisin on *yhteys*, joka esiintyy sekä Agricolan teoksissa että vanhimmissa käsikirja- ja messuteksteissä (Westhin koodeksi, Upsalan koodeksi¹). *Yhteyden* lisäksi on joskus käytetty pitkävokaalista asua *yhtyys* : *yhtyyde*- tai sen lyhytvokaalista vastinetta *yhdys* : *yhtye*-. Neljäntenä varianttina on eräissä 1500- ja 1600-luvun teksteissä esiintyvä *yksyys*, mutta sitä on käytetty vain yhdyssanassa *kolm(i)yksyys* 'kolmiyhteys'. 1700-luvulla on tullut vielä yksi johdos, *ykseys*. Varianteista *yhtyys* : *yhtyyde*- ja *yhdys* : *yhtye*- ovat peräisin murteista. Ominaisuudennimien alkuperäinen johdin on ollut lyhytvokaalinen *-us*, *-ys* : *-ute*-, *-yte*-, ja vanhan kirjasuomen *yhdys* : *yhtye*- edustaa tätä kantaa. Erilaiset analogiat ovat muovanneet johdosta ja sen taivutusta muun muassa niin, että konsonantin jälkeiseen asemaan on vakiintunut pitkävokaalinen johdin (*yhtyys*).² Vaikka jälkitaivujen pitkät vokaalit on vanhassa kirjasuomessa merkitty yleensä yhdellä kirjaimella, ominaisuudennimissä on Agricolasta lähtien kaksikirjaimistakin merkintätapaa (*coctuus*, *autuutta*; Rapola 1965, 73; Kiuru 1988, 161). Pitkän vokaalin merkintä vaihtelee myös

1 Molemmat koodeksit sisältävät käsikirjan ja messun. Tekstit on ajoitettu 1540-luvulle, mutta niissä on ilmeisesti vanhempaakin ainesta. (Pirinen 1988, 17, 21, 23.)

2 Kaksitavuisten kantasanojen ominaisuudennimijohdokset ovat olleet alun perin tyyppiä *vanhus(i)* : *vanhuen* > *vanhuun* : *vanhuena* : *vanhutta* : *vanhusia*. Tästä tyyppistä on vanhan kirjasuomen lisäksi jäänteitä myös joissakin murteissa. Lyhytvokaalisesta johtimesta *Ute* on kehittynyt nominatiivissa äänne muutosten myötä *Us* (*-e* > *-i*, *ti* > *si*, *i:n* loppuheitto). Muissa muodoissa *t*-aines on mukautunut suffiksaaliin astevaihteluun, niin että painottoman tavun jäljessä se on heikentynyt ja kadonnut (*vanhude- > *vanhue*-), painollisen tavun jäljessä säilynyt ja mukautunut radikaaliin astevaihteluun (*ahkerus* : *ahkeruden* : *ahkerutena*). Nykymuotojen pitkä vokaali, *t:n* radikaali astevaihtelu ja monikon *kse*-vartaloisuus ovat syntyneet erilaisten analogioiden tuloksena: *vanhuus* : *vanhuuden* : *vanhuutena* : *vanhuuksia*. (Rapola 1966, 154–158; Hakulinen 1979, 144–145.)

johdosvarianteissa *yhtyy* ja *yksyy*.³

Valtavariantiksi on kirjasuomeen ja nykykieleen vakiintunut vanhimmista kirjallisista teksteistä lähtien *yhteys*. Sen kansanomaista alkuperää on vaikea jäljittää tai osoittaa, ja se saattaa olla tietoinen uudismuodoste, joka on luotu ilmaisemaan kirkollisen kielen ja lakikielen käsitteitä. Vaikka vokaaliyhtymäinen *yhteys* kuuluu myös murteisiin, se ei Suomen murteiden sana-arkiston mukaan ole niissä niin yleinen kuin *yhtyy* (SMSA). *Yhteyden* levikki näyttää arkistoaineiston perusteella painottuvan enemmän länsimurteisiin, mutta se voi silti olla näissäkin kirjallista alkuperää.⁴ Myöhemmin käyttöön otetut variantit *ykseys* ja *yksyy* ovat joka tapauksessa *yksi*-kannasta muodostettuja uudissanoja, jotka rinnastuvat vokaalistoltaan johdospariin *yhteys* ja *yhtyy*. Niiden rakenne poikkeaa *yhte*-morfeemin alkuperäisestä äännevaihtelusta, johon on päädytty ääntenmuutosten *kt(e) > ht(e)* ja *ti > si* kautta: *ykte > yhte*, *ykti > yksi* (Hakulinen 1979, 41, 53). *Ykseydellä* ja *yksyydellä* on ilmeisesti tavoiteltu selvempää numeerista merkitystä kuin *ht*:llisillä varianteilla on ollut. *Yksi*-kantaisen sanaston karttuessa on konsonanttiaineksen vaihteluissa tapahtunut yleisemminkin siirtymä semanttisehtoiseen vaihteluun, niin että *ht*:llinen allomorfi viittaa yhteenkuuluvuuteen, *ks*:llinen numeerisuuteen (Koski 1979, 20).

Seuraavassa tarkastelen Agricolan käyttämää *yhtyy*-johdosta. Variantti esiintyy hänen teoksissaan vain kerran, ja sen käyttö eroaa muista vanhan kirjasuomen tapauksista. Taustaksi luon ensin katsauksen eri johdostyyppien vaihteluun vanhimmassa kirjasuomessa. Olen aiemmin käsitellyt 'ykseyden' ja 'kolmeuden' ilmaisemista kolminaisuusopillisessa sanastossa (Mielikäinen 2017). Agricolalla on ollut näistä Jumalan persooniin ja jumaluuteen viittaavista käsitteistä runsas sanavalikoima, johon kuuluu sekä johdoksia että yhdyssanoja, esimerkiksi 'ykseydestä' *yhteys*, *yksinäisyys* ja *yksi(n)kertaisuus* (mt., 38–39). *Yhtyy* jää käyttötapsansa vuoksi kuitenkin mainitun aihepiirin ulkopuolelle.

2 Johdostyyppien vaihtelu vanhimmassa kirjasuomessa

Eri variantit eivät ole vanhassa kirjasuomessa olleet täysin synonyymisia, vaan niillä on josain määrin pyritty erottelemaan käsitteitä, merkityksiä ja konteksteja. *Yhteys* on variantteista monikäyttöisin, ja siitä on jo varhain tullut teologisen ja lainopillisen kielen termi. Abstraktien käsitteiden lisäksi sitä on käytetty konkreettisemmässakin merkityksissä,

3 Kirjoitusasusta riippumatta variantit *yhtyy* : *yhtyyt-* ja *yhdys* : *yhdyt-* ovat erotettavissa toisistaan kantavartalon astevaihtelun perusteella (*ht* : *hd*).

4 Ominaisuudennimijohdin on ollut koko kirjasuomen historian ajan yksi produktiivisimpia johtimia, ja Agricolan teksteissä on runsaasti sillä muodostettuja abstrakteja uudissanoja. Murteiden ominaisuudennimet ovat olleet alkuaan lähinnä adjektiivikantaisia, konkreettisia sanoja, joilla on ilmaistu muun muassa ikää, kokoa, määrää ja mittaa. Niissä on vähän *e*-kantaisia johdoksia (esim. *pienuus*, *suuruus*). Vaikka kantasanan vartalovokaali on kadonnut pitkävokaalisen johtimen edeltä (*yhte-* > *yhtyy*), kirjasuomeen on jäänyt joistakin vartalotyypeistä vokaaliyhtymäinen variantti (*yhteys*, *heikkous*, murt. myös *heikkuus*). Myöhemmät *e*-kantaiset tapaukset ovat yleensä vokaaliyhtymäisiä: *tyyneys*, *täyteys*, *veljeys* (vanha kirjasuomi *leskeys* ~ *leskiys*, murt. myös *leskyys*). (Ks. Rapola 1965, 309.)

kuten 'ykseys, kosketus, osallisuus' tai 'seurakunta, yhdistys, yhtiö'. Pelkästään teologiseen kieleen luotuja johdoksia ovat (*kolmi*)*yksyys* ja *ykseys*. *Kolmiyksyyden* on myöhemmin korvannut käännöslaina *kolmiyhteys* (ensiesiintymä 1701), ja *ykseys* (ensiesiintymä 1758) on puolestaan syrjäyttänyt vähitellen *yhteyden* numeerisessa tai yhtenäistä kokonaisuutta tarkoittavassa merkityksessä (Jussila 1998 s.v. *kolmiyhteys*; Mielikäinen 2017, 30–31, 35–38). Murteiden äänneasua *yhtyys* on käytetty ei-teologisissa konteksteissa, yleisimmin fraasissa *pitää yhtyyttä*, josta on esimerkkejä vielä 1700-luvun lakikielessä (VKK). *Pitää yhtyyttä* 'olla tekemisissä, yhteydessä, sukupuoliyhteydessä' on murteissakin yksi sanan yleisimpiä käyttökonteksteja.

Vanhan kirjasuomen sanastolle on tyypillistä se, etteivät merkitysten rajat ole olleet tarkat. Paitsi että samaa sanaa on voitu käyttää polyseemisesti eri merkityksissä, kuten *yhteyttä*, myös yhtä käsitettä on ilmaistu useammalla lekseemillä. Havainnollinen esimerkki johdosten synonymiasta ja sananvalinnan ongelmista on 'talousyhtiön' käsite vanhimmissa lakiteksteissä, sillä sitä on ilmaistu useilla erilaisilla *yksi*-kantaan palautuvilla nominijohdoksilla: *yhteys*, *yhtyys*, *yhdys*; (verbikantaisia) *yhdistös*, *yhdytys* ~ *yhdytös*. Ljungo Tuomaanpojan (1601) ja Abraham Kollaniuksen (1648) termistöä ovat (*talon*) *yhteys*, *yhtyys* ja *yhdistös*, kun taas *yhdys* ja *yhdytys* ~ *yhdytös* esiintyvät vain vanhimmassa tekstissä, Martin maanlain suomennoksessa (1580-luvulta): *Taloin yhdys iongun cansa* (Martti-170) ~ *taloin yhteyxest eli yhdhytyxest* (Martti-54) ~ *taloin yhtydhenn penningit* (Martti-139). (VKK; LTS s.v. *talonyhteys* 'bolag'.) Verbikantaisista johdoksista *yhdistys* on säilynyt koko vanhan kirjasuomen ajan *yhteyden* synonyymina (Jussila 1998 s.v. *yhdistys*; Mielikäinen 2017, 29–30).

Kirkollisessa kielessä *yksi*-kantaisilla ominaisuudennimillä on ollut siinä määrin eriytyneitä käyttökonteksteja, että johdostyyppejä pystyy vertailemaan eri käännösversioista tai samoista tai samojen kirjoittajien teksteistä. *Yhtyyden* erottaminen *yhteydestä* käy ilmi muun muassa vuoden 1642 Bibliasta, jossa on aina *yhteys* lukuun ottamatta pari kertaa esiintyvää ilmausta *pitää yhtyyttä* (porttojen kanssa)⁵. Myös Finno on käyttänyt tätä fraasia virsikirjansa esipuheessa puhuessaan yhteisymmärryksestä "opissa, saarnoissa ja veisuissa"; sen lisäksi hänellä on virsiotsikkona yhdyssana *kolmyksyys* (Finno 1583, 12, 114). Hemmingin virsiteksteissä esiintyvät puolestaan *yhteys* ja *kolmyksyys* (1601, 1616; VKK). Tarkimmin on johdostyyppit erotellut kirkollisessa kielessä Paavali Juusten. Hänen Messussaan 1575 on *yksi*-kantaisista ominaisuudennimistä kolme erilaista varianttia: *yhteys*, *yhtyys* ja (*yhdys*;) *yhtye*-. Tapaukset kuuluvat keskeisiin käsikirjan ja Raamatun teksteihin, ja ne poikkeavat osittain muista aiempien lähteiden vastineista, kuten seuraavista sitaateista käy ilmi:

5 *Pitää yhtyyttä* ja *pitää yhteyttä* esiintyvät vanhassa kirjasuomessa synonyymisesti rinnan, mutta jonkinlaisen merkityseron voisi nähdä seuraavissa Biblian 1642 esimerkeissä: Siir. 19:2 *ne jotca porttoin cansa yhtyyttä pitävä;* 1. Tim. 6:3 *reunaselitys ettei hän yhteyttä pidäis heidän* [väärrien opettajien] *cansans*. Murteisissa fraasilla on sekä sukupuolisen kanssakäymisen että muun yhteydenpidon merkitykset; vanhoissa lakiteksteissä *pitää yhtyyttä* viittaa useimmiten sukupuoliyhteyteen.

- (1a) Sinun Poias Jesuxen Christuxen meiden HERran cautta / ioca sinun cansas pyhän Hengen **ychteydhes** [lat. *unitas*] eläpi ia hallitzepi ijancaickisesta ijancaickisehen (rukouksen loppu, s. 38); vrt. ioca ynne [’yhdessä’] sinun cansas elepi / ja hallitzepi / saman pyhen hengen **ychteyxes** ijancaickisesta / ijancaickisehen (Agr. 1544, MAT I, 688); ioca sinun cansas elä ja hallitze Pyhän Hengen **ychteyxes** (Westh-171, VKK).
- (1b) Ja achkeroicat pitämyn Hengesse **ychteyttä** [kreik. *henotes*] (Ef. 4:3, s. 128).
- (2) Minä vscon – – pyhain inhimisten **ychtydhen** [lat. *communio*] (apostolinen uskontunnustus, s. 12); vrt. Mine wscon – – Pyhein **osanottamisen** (Agr. 1549a, MAT III, 88); Vsckos – – pyhein **osanottamisen** (UpsKk-75, VKK); Pyhän **osanottamisen** (Westh-19, VKK).
- (3) että me tunnusta taidham sinun oleuan personis polesta / totisen colminaisudhen ia cuitengin Jumalisesa olemisesa ydhen oik[i]an **ychtyen** [lat. *unitas*] (kolminaisuudenpäivän rukous, s. 100); vrt. Ja ette me / sinun **yxikerdhasudhes** ylenpaltista wojimas cwmardhajisim (Agr. 1544, MAT I, 414).

Yhteyden valta-asemaa on vanhimmassa kirkollisessa kielessä vakiinnuttanut se, että sana on valittu latinan ’ykseyttä’ tarkoittavan *unitas*-sanan vastineeksi jumalanpalvelusten kollehtarukouksissa toistuvaan loppudoksologiaan⁶ (esimerkki 1a). Agricola on taivuttanut johdoksen useimmiten Westhin tekstin tapaan *kse*-vartaloisena. Juusten on säilyttänyt sanan kyseisessä kontekstissa mutta korjannut *kse*-vartaloisen inessiivimuodon *yde*-vartaloiseksi. Sen sijaan kolminaisuudenpäivän rukoustekstissä (esimerkki 3) hän on käyttänyt samassa merkityksessä varianttia (*yhdys* :) *yhtye*⁷. Rukous poikkeaa jonkin verran Agricolan Missale Aboenseen perustuvasta versiosta (Gummerus 1955, 196), ja Juustenin on todettu tässä kuten kollehtarukouksissa yleensä seuranneen enemmän ruotsalaisen evankeliumikirjan sanamuotoja (Parvio 1978, 78, 80, 124, 129). Apostoliseen uskontunnustukseen (esimerkki 2) Juusten on valinnut *yhtyyden*, kun Upsalan koodeksin (UpsKk), Westhin koodeksin ja Agricolan versioissa latinan *communiota* vastaa *osanottamus* : *osanottamisen* (VKK; *mUs*- ja *minen*-johdosten suhteista ks. Kiuru 1988, 172–177). Raamatun tekstin ilmaus *pitää Hengessä yhteyttä* (kreik. *henotes* ’yhteys, ykseys’, esimerkki 1b) on jo

6 Kollehtarukous on vanha liturginen jumalanpalvelusrukouksen tyyppi. Se noudattaa tiettyä kaavaa, ja sen päättää ns. loppudoksologia eli Pyhälle Kolminaisuudelle osoitettu ylistys. (Gummerus 1955, 94; ks. myös Mielikäinen 2017, 28–29.)

7 Johdosvariantista *yhdys* : *yhtye*- on läpikäymässäni aineistossa vain kaksi esimerkkiä: Juustenin käyttämä taivutusmuoto *yhtyen* ja Martin maanlaissa esiintyvä nominatiivi (*taloin*) *yhdys*. Suomen murteiden sana-arkistossa on kaakkoishämäläisistä murteista esimerkki *yhless yhtyves* ’yhdessä’ (Jaala, SMSA). Juusten on käyttänyt Messussaan kuitenkin useista muista ominaisuudennimistä heikkoasteisia rinnakkaisuusmuotoja: *neuhryella*, *hywyes*, anal. *awtuen*, *laupiuns* ~ *hywydhes* ja *laupiudhes*. Lyhytvokaalisen tyyppin taivutusmuodot ja niihin perustuvat analogiamuodosteet ovat 1500–1600-luvun kirjasuomessa vielä melko yleisiä: *pyhyesä*, *suuruens* ~ assimil. *hyvyyns*, *nöyryyllä*, anal. *puhtaun*, *ahneun* (Rapola 1965, 167–168; 1966, 158–159).

Agricolan käännöksessä samassa muodossa (MAT II, 538), mutta siinä ei ole kyse kiinteästä fraasista *pitää yhteyttä* ~ *yhtyyttä*. Esimerkit osoittavat Juustenin tunteneen erilaisia ominaisuudennimivariantteja ja tehneen tietoisia valintoja niiden teologisessa käytössä. Tämä selittää myös *yhtyys*-variantin poikkeuksellisen käytön uudessa kontekstissa. On huomattava sekin, ettei Juustenilla ole ollut vielä kovin monia tekstejä sananvalintojensa malliksi.

3 Rukouskirjan yhtyys ja sen tulkinta

*Yhtey*s esiintyy Agricolan teoksissa yli 60 kertaa (IA), ja ainoa rinnakkaisvariantti on vain kerran esiintyvä *yhtyys*. *Yhtey*s taipuu usein *kse*-vartaloisena, eivätkä tällaiset ominaisuudennimien taivutusmuodot ole harvinaisia muillakaan 1500–1600-luvun kirjoittajilla (Rapola 1965, 169). *Yhteyden* käytössä on useimmiten kyse kolminaisuusopillisesta ’Jumalan ykseyden’ käsitteestä, ja sen frekvenssiä nostaa edellä mainittu rukousten loppuformula *Pyhän Hengen yhteyksessä* (esimerkki 1a). Lisäksi Agricola on käyttänyt *yhteyttä* muutaman kerran muissa merkityksissä, esimerkiksi Joel 2:16 *Pyhitteket ne Ychteyxet* (Agr. 1551a, MAT III, 636; Biblia 1642 *yhteydet*; Biblia 1776/1991 *kokous*); Ps. 86:11 reunaselitys *Jumalan Sana / se pysy ia ychteyte tekepi* (Agr. 1551b, MAT III, 337).

Johdostyyppin *yhtyys* ainoa esiintymä kuuluu Agricolan Rukouskirjan rukouksiin, ja senkin taivutusmuoto on *kse*-vartaloinen. Merkityksensä ja lauseasemansa puolesta sana on hankalasti tulkittava. Sitä ei voi rinnastaa käytöltään *yhteyteen* mutta ei myöskään muihin vanhan kirjasuomen *yhtyys*-tapauksiin.

- (4) ette me madhajsima sinun teruelisen Sanas / otolisesta licutta [’käsitellä’]
/ ja lujasti wscow / iosta me – – / iosta mös meiden omatundo totisesta ia
teudhelisest iloijsaxi tulis / ia caikinaijsesta hengelisesta remusta teutetyxi
tulis / nijn swresta **ychtyxesta** hywydhesta / cochta mös meiden keskellem
/ anna wahwa rauha / souindo / ia yximielielus caswa ja liseyte (Agr. 1544,
MAT I, 622–623).

Ilmauksessa *nijn swresta ychtyxesta hywydhesta* on kaksi ominaisuudennimeä peräkkäin ja näiden edellä selvä adjektiiviattribuutti⁸. Elatiivimuoto näyttää jatkavan aiempien määritteiden luetteloa, mutta lausekkeen suhde predikaatteihin on epäselvä (*tulis, täytetyksi tulis, anna*). Sisällöllisesti ilmaus viittaisi luontevimmin aiemmin mainittuun *sanaan*. Lauseiden suhteita suurempi syntaktinen ongelma on peräkkäisten ominaisuudennimien keskinäinen suhde. Se ei voi olla rinnasteinen, ’yhteys ja ’hyvyys’, sillä vanhalle kirjasuomelle tyypilliset paratagmat sisältävät yleensä sidesanan, myös sellaisissa tapauksissa joissa kansankieli on suosinut asyndeettista rinnastusta: Agr. *yötä ja päivää*, murt. *yötä päivää*. Merkitykseltäänkään *yhtyys* ja *hyvyys* eivät rinnastu toisiinsa samalla tavalla

8 *Isossa suomen kieliopissa* ei käytetä perinteisen kieliopin mukaista *attribuutti*-termiä. Sen asemesta puhutaan vain substantiivin (*etu*)määritteestä, sillä kyseessä ei ole lauseen vaan substantiivilausekkeen jäsen (VISK § 867).

kuin paratagmojen osat yleensä. Ne eivät ole keskenään synonyymisia, tautologisia, toisiaan täydentäviä tai vastakohtaisia kuten esimerkiksi ilmauksissa *armo ja laupeus, oikeus ja kohtuus, köyhä ja vaivainen, elävät ja kuolleet*. (Rapola 1962, 176; Pulkkinen 1966, 159–160; Nummila–Ojutkangas 2013, 73–76.) Agricolan teksteissä on runsaasti tautologisia paratagmoja, ja hän on käännöksiinsäkin lisännyt usein alkutekstin käsitteitä selittäviä synonyymeja (Holma 2008, 10, 179–182). *Hyvyys*-sanasta Agricolan teksteissä on sellaisia paratagmoja kuin *hyvyys ja armo, hyvyys ja rakkaus* sekä *laupeus ja hyvyys*.

Rinnasteisuuden sijaan peräkkäisten ominaisuudennimien jäsenyyteen sopii paremmin alistussuhde, niin että *yhtyyys* määrittää *hyvyyttä*. Näin tulkittuna *yhtyyys* on siis adjektiivisessa käytössä, ja sen merkitykseksi sopisi 'yhteinen'.⁹ Adjektiivi *yhteinen* (: *-ise- ~ -itse-*) on vanhassa kirjasuomessa erittäin yleinen, ja sillä on 1800-luvulle saakka ollut myös merkitys 'yleinen, tavallinen' (Ganander 1787 'allmän, gemensam'). Aina eivät merkitykset erotu selvästi toisistaan. *Yhteinen* esiintyy Agricolan teoksissa yli 80 kertaa (IA), ja se määrittää erilaisia asioita: *yhteinen seurakunta, kansa, jumalanpalvelus, usko, rukous, rauha, rakkaus*. Myös *hyvyys* voi saada määritteekseen *yhteisen*:

- (5) O HERRA / anna meille sinun päälles wahwa wscō – – ette me neinnen auwoin cautta / mahdaijsima sinun edheses toiuo – – ia wissiste saadha / caikainajset Rumijn ia Sijelun tarpet / erinomaiset ['omat, yksityiset'] ia **ychteitzet hywydhet** (Agr. 1544, MAT I, 106).
- (6) Jumalasta) Ette Jumala meiden oma ombi / ia me olema henen Omansa / ia **Hywydhet** ouat meile **ychteitzet** heneste (Room. 5:11 jälkiselitys, Agr. 1548, MAT II, 430).

Esimerkkien 4, 5 ja 6 rukousskatkelmat ovat sisällöltään samankaltaisia, ja siten myös *yhtyyden* voi olettaa esimerkissä 4 *hyvyyden* attribuutiksi. *Hyvyys* on murteissa leksikaalistunut tarkoittamaan muun muassa omaisuutta ja tavaraa, anteliaisuutta ja lempeyttä tai hyötyä ja etua (SMS s.v. *hyvyys*). Vanhassa kirjasuomessa johdoksen merkitykset ovat suunnilleen samat, joskin kuvallinen käyttö painottuu teologisissa teksteissä ja omaisuuteen sanalla viitataan erityisesti lainasuomennoksissa (VKS s.v. *hyvyys*). Merkityksen mukaan *hyvyys* voi olla joko yksikössä tai monikossa. Agricolan teksteissä *hyvyys* saa monikossa määritteekseen sellaisia abstraktisanoja kuin *ajalliset, hengelliset, ihmeelliset, taivaalliset ja tulevaiset (hyvyydet)*.¹⁰ Esimerkeissä 4–6 on kontekstien perusteella kyse Jumalan antimisiin ja lahjoihin perustuvasta käsitteestä, yhteisesti saadusta "omaisuudesta" (vrt. VKS s.v. *hyvyys* mm. 'lahja, antimet').

Yhtyydellä on murteissa merkityksiä ja käyttötapoja, jotka vahvistavat yhteisen, yhteisöllisen merkitystä. Yhteistoiminnasta on käytetty muun muassa ilmausta *yhtyydessä*.

9 Gummeruksen (1955, 401–402) tutkimuksessa Agricolan Rukouskirjan lähteistä ei ole kyseiselle rukoukselle vastinetta, joten sitä ei voi verrata alkutekstiin.

10 Lähellä *yhteistä hyvyyttä* on ilmaus *yhteinen hyvä*, joka on säilynyt fraasiutuneena vanhasta kirjasuomesta nykykieleen saakka, esim. *palvella yhteistä hyvää 'etua'* (NS s.v. *hyvä*, ks. myös *yhteinen*); vrt. Agr. *Ja se on ychteinen hyue / ette sencaltaiset rangaistan* (Agr. 1549b, MAT III, 53).

Jotain on voitu hankkia *yhtyydessä* eli 'yhdessä, yhteisesti, yhteiseksi': Heinjoki *Ostetaa se puimakone yhtyyves*. Kaski on hakattu *yhtyydessä* eli 'yhdessä, kaskiyhtiössä', ja nuotanvedossa on *menty yhtyyksille*, kun on soudettu veneet yhteen. (SMSA.) *Yhtyys* on siis sopinut *yksi-kantaisista* ominaisuudennimivarianteista parhaiten 'yhteisen' merkitykseen.

4 Ominaisuudennimien adjektiivinen käyttö

Agricolan *yhtyys* ei ole irrallinen esimerkki ominaisuudennimen adjektiivisesta käytöstä, sillä murteissa ja laajemminkin itämerensuomalaisissa kielissä näitä johdoksia on käytetty genetiivimääritteen kanssa mitan ilmauksissa: *polven korkeus* ~ *korkuus* 'korkuinen', *peukalon pituus* 'pituinen' (ks. esim. SMS s.v. *korkeus*). Nykykielessä niiden sijasta käytetään kuitenkin ominaisuudennimistä johdettuja (*u*)inen, (*y*)inen -adjektiiveja, kuten *korkuinen* (< *korkuus*), *pituinen*, *levyinen*; näillä ekvatiivijohdoksilla on vastineet myös virossa ja lapissa. (Hakulinen 1979, 144, 186–187.) Kirjasuomeen ekvatiivadjektiivit on omaksuttu vasta 1700-luvulla: *pituinen* 1709, *korkuinen* 1782, *levyinen* 1783, *paksuinen*, *suuruinen* ja *syvyinen* 1787 (Jussila 1998). 1500- ja 1600-luvun teksteissä mittaa on ilmaistu erityyppisillä ominaisuudennimen tai perusadjektiivin sisältävillä rakenteilla, ja tyyppi *polven korkeus* on voinut esiintyä adjektiivin tapaan attribuuttina (esimerkki 7) ja predikatiivina (esimerkit 8–10).

- (7) Se on toimi aita että mös yxi cohtudest corkea mies vlottu ylitzten aidhan laskea toiselle puolelle mahan kynären **pitudhella** kadhikalla ['pituisella kalikalla'] eli satutta (Martti-66, VKK); vrt. kynärän **pituela** kaidickalla (Ljungo, Lju1601-56, VKK).
- (8) Catzo / minun peiuni ouat kämmenen **leueys** sinun tykenes (Ps. 39:6, Agr. 1551b, MAT III, 266; samoin Biblia 1642).
- (9) ja se [altaan seinämä] oli kämmenen **paxuus** ['paksuinen'] (1. Kun. 7:26, Biblia 1642).
- (10) ja hänen [temppelin oven] päälisens ja esihuonens olit **yhden suurudet** ['samansuuruiset'] (Hes. 40:21, Biblia 1642).

Mittaa ilmaisevien ominaisuudennimien lisäksi vanhassa kirjasuomessa on käytetty adjektiivisesti johdosta *kohtuus* 'kohtalainen, sopiva, siveä' (VKS s.v. *kohtuus*). Edellisessä Martin maanlain esimerkissä (7) on ilmaus *yxi cohtudest corkea mies*, ja sama kuuluu Ljungo Tuomaanpojan tekstissä *yxi kohtuesta* [: *kohdus*] *korkia mies*. Adverbi *kohtuudesta* on muodostettu ominaisuudennimestä, vaikka *sti-* ja *stA-*adverbit ovat muuten adjektiivikantaisia, ja se vastaa intensiteettimääritettä 'kohtalaisen (korkea, pitkä)'. 1700-luvun teksteissä on esimerkkejä samassa funktiossa käytetystä genetiivimuodosta *kohtuen*: *cohtuen kylmä*. Adjektiiviattribuuttina *kohtuus* on esimerkiksi ilmauksissa *cohtuel menol* 'siveästi' (Laurentius Petri 1656) ja *kohtuesa wedesä* 'sopivassa vedessä' (Lizelius 1776). (VKS s.v. *kohtuen*, *kohtuesta*, *kohtuus*.) Raja mitanilmauksiin näyttää olleen liukuva, joten

Agricola on voinut laajentaa ominaisuudennimen adjektiivista käyttöä myös *yhtyyteen*. Vaikka johtosuhteet eivät täysin vastaa mittaa ilmaisevia ekvatiiveja, *kohtuudella* ja *yhtyydellä* on ollut jo varhain rinnallaan läheinen (*ll*)inen-loppuinen adjektiivi, *kohtuullinen* ja *yhteinen*.¹¹

Vielä läheisempi vastine Agricolan ilmaukselle *yhtyyksestä hyvyydestä* esiintyy Gananderin sanakirjan fraseologiassa: *kolmyxydestä Jumalasta*. Gananderin lause-esimerkki perustuu Hemmingin Piae Cantiones -kokoelman esipuheeseen (Hormia 1961, 427), ja sen muotoilussa ominaisuudennimi on selvä attribuutti:

- (11) uskons andaa tjetää **kolmyxydestä Jumalasta** (Ganander 1787 s.v. *kolmyhteinen* l. *kolmiyhteinen* l. *kolmyxynen*); vrt. Muinen Piispad / Pappimiehed / Oppined muud Esimiehed / Latinax teid laului näitä / Joilla uscons annoid tietä / Herrast luojast Lunastajast / **Colmyxydhest cans Jumalast** (Hemm1616-A5a, VKK).

Erikoista on se, että Ganander on liittänyt tämän ainoan *kolmyksyys*-esimerkinsä hakusanaan *kolmyhteinen*, *kolmiyhteinen* ja teorioinut näiden jatkoksi variantin *kolmyksyinen*. Yksyisen kantana on ominaisuudennimi *yksyys*, eli sanojen johtosuhde on sama kuin ekvatiivadjektiiveilla (*pituinen* < *pituus*). Olen aiemmin arvellut adjektiivia *kolmyksyinen* virheellisen abstrahoinnin tulokseksi (Mielikäinen 2017, 37), mutta kyse on sittenkin semanttisesti loogisesta uudismuodosteesta, adjektiivisesti käytetyn ominaisuudennimen hakusanamuodosta. *Kolmyksyinen* sopii hyvin Gananderin sanakirjan muuhun aineistoon, sillä hänellä on jo hakusanat useimmista ekvatiivadjektiiveista, osa jopa ensiesiintyminä: *korkuinen*, *levyinen*, *pituinen*; (ensiesiintymiä) *paksuinen*, *suuruinen*, *syvyinen*. Näiden ohessa on huomattava, että myös *kolmiyhteinen* on 1700-luvun uudissana (Jussila 1998; VKS).

5 Lopuksi

Ominaisuudennimijohdos *yhteys* on jo varhaisimman kirkollisen kielen sanastoa, ja siitä on tullut joidenkin teologisten tekstien keskeinen termi. Toisaalta se on ollut eräänlainen yleisvariantti, jota on käytetty kaikissa tarvittavissa merkityksissä abstraktista konkreettiseen. Muut *yksi*-kantaiset rinnakkaisvariantit ovat olleet harvinaisia ja käytöltään rajoituneempia kuin *yhteys*. Niillä on kuitenkin voitu eriyttää ja tarkentaa johdosten merkityksiä. Murteiden *yhtyy* on tunnettu jo 1500-luvulla fraasissa *pitää yhtyyttä* (Finno), mutta se on sopinut yhteisöä, yhteisöllisyyttä ja yhteisyyttä korostavan merkityksensä vuoksi myös lainopilliseen sanastoon (*talonyhtyy* ~ *talonyhteys* 'talousyhtiö'). Agricolan teosten

¹¹ *Kohtuus* ja *kohtuullinen* kuuluvat jo Agricolan teksteihin, mutta *kohtalainen* on tullut kirjasuomeen 1700-luvulla (Jussila 1998). Adjektiivit ovat olleet merkitykseltään läheisiä: *kohtuullinen* 'kohtalainen, keskinkertainen, sopiva, asiallinen; siveellisesti oikea, oikeudenmukainen, asiaankuuluva'; *kohtalainen* 'kohtuullinen, sopiva, paras' (VKS).

kerrallinen *yhtyy*s saattaa olla johdostyyppin ensiesiintymä kirjasuomessa. Se erottuu *yhteydestä* sekä syntaktisesti että semanttisesti, ja se onkin kontekstissaan – *suuresta yhtyyksestä hyvyydestä* – tulkittavissa adjektiiviattribuutiksi. Vanhassa kirjasuomessa ominaisuudennimien adjektiivinen käyttö on ollut laajaa, sillä ominaisuudennimillä korvattiin 1700-luvulle saakka ekvatiivadjektiiveja (*pituinen*) muulloinkin kuin genetiivirakenteissa (*jnk pituus*). Agricola ei siis ainoastaan omaksunut ja luonut sanastoa uuteen kirjalliseen ja kirkolliseen käyttöön, vaan hän myös hyödynsi sanojen käytössä laajemminkin tuntemiaan suomen kielen ilmaisumahdollisuuksia.

Lähteet ja lyhenteet

- Biblia 1642* = *Biblia*. Se on: *Coco Pyhä Ramattu, Suomexi*. Henrich Keyser (Keisari), Tukholma. Näköispainos (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura). 1971. WSOY, Porvoo.
- Biblia 1776/1991* = *Biblia*, Se on: *Koko Pyhä Raamattu*. Esipuhetten, Lukuin sisällyksen, Yhtäpitävien Raamatunpaikkain osoituksen ja lisättyin Rekisterein kanssa. Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistys, Oulu.
- FINNO 1583 [vuosi epävarma] = *Jaakko Finnon virsikirja*. Näköispainos ensimmäisestä suomalaisesta virsikirjasta sekä uudelleen ladottu laitos alkuperäisestä tekstistä ja sitä täydentävistä käsikirjoituksista. Toimittanut ja jälkisanan laatinut PENTTI LEMPIÄINEN 1988. SKST 463.
- GANANDER, CHRISTFRID 1787: *Nytt Finskt Lexicon*. Alkuperäisestä käsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut LIISA NUUTINEN 1997. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- GUMMERUS, JAAKKO 1955: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XLIV. AARNO MALINIEMI ja AARNE TURKKA (toim.). Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Otava, Helsinki.
- HOLMA, JUHANI 2008: *Sangen ialo Rucous. Schwenckfeldiläisten rukouskirja Mikael Agricolan lähteenä*. Yliopistopaino, Helsinki.
- HORMIA, OSMO 1961. *Gananderin sanakirjan lähteet*. SKST 271.
- IA = *Index Agricolaensia I-II*. 1980. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- JUUSTEN, PAAVALI 1575: *Se Pyhä Messu Somen kielen ei Pauin Mutta pyhän Euangeliumin ia Christilisen Seuracunnan tauan iälken*. Stockholmis 1575. Näköispainos. Toimittanut ja jälkikirjoituksella varustanut MARTTI PARVIO 1978. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KIURU, SILVA 1988: Agricolan teonnimijohdosten erikoispiirteitä. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 133–179. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- KOSKI, MAUNO 1979: Nykysuomen assibilaatio. *Virittäjä* 86, 9–38.
- LTS = *Ljungo Tuomaanpojan lainusuomennoksen sanasto*. Martti Ulkuniemen postuumin käsikirjoituksen mukaan. ANTERO NIEMIKORPI, RAIMO JUSSILA, ANNE KATILAKOSKI, ESKO KOIVUSALO, HEIKKI MATTILA ja ERKKI RINTALA (toim.) 2007. SKST 1126.
- MAT = *Mikael Agricolan teokset I-III*. Uudistettu näköispainos. 1987. WSOY, Porvoo.
- MIELIKÄINEN, AILA 2017: Kirkollisen kielen numeraalipohjaista sanastoa. Jumalan ykseyttä ja kolmeutta tarkoittavat ilmaukset vanhassa kirjasuomessa ja nykysuomessa. *Sananjalka* 59, 25–46.
- NS = *Nykysuomen sanakirja I-III*. Lyhentämätön kansanpainos. Kolmas painos. 1970. WSOY, Porvoo.
- NUMMILA, KIRSI-MARIA – OJUTKANGAS, KRISTA 2013: *Pyyttämättä ja yllätyksenä*. Paratagmakonstruk-

- tiot 1500–1800-luvun kirjasuomessa. *Sananjalka* 55, 73–99.
- PARVIO, MARTTI 1978: *Paavali Juusten ja hänen messunsa. Liturgianhistoriallinen tutkimus*. Suomi 122:3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- PIRINEN, KAUKO 1988: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. ESKO KOIVUSALO (toim.): *Mikael Agricolan kieli*, 9–24. Tietolipas 112. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- PULKKINEN, PAAVO 1966: *Asyndeettinen rinnastus suomen kielessä*. SKST 281.
- RAPOLA, MARTTI 1962: Pipliasuomen parataktinen tasapaino. *Kielen kuvastimessa. Sana- ja tyylihistoriallisia tutkimuksia kirjasuomen aiheista*, 169–192. WSOY, Helsinki.
- 1965 [1933]: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneäsen kehitys*. Muuttamaton jäljennöspainos. SKST 197.
- 1966. *Suomen kielen äännehistorian luennot*. SKST 283.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 2012. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 30. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu. Saatavilla <http://kaino.kotus.fi/sms>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. [Viitattu 15.4.2019.]
- SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.
- VISK = AULI HAKULINEN, MARIA VILKUNA, RIITTA KORHONEN, VESA KOIVISTO, TARJA RIITTA HEINONEN ja IRJA ALHO 2004: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Verkkoversio. Saatavilla <http://scripta.kotus.fi/visk>. [Viitattu 17.4.2019.]
- VKK = Vanhan kirjasuomen korpus. Saatavilla http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/vks_coll_rdf.xml. [Viitattu 3.5.2019.]
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. 2014. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 38. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu. Saatavilla <http://kaino.kotus.fi/vks>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu. [Viitattu 15.4.2019.]

Agricolan teosten lyhenteet

- Agr. 1544 = *Rucouskiria*. MAT I.
- Agr. 1548 = *Se Wsi Testamenti*. MAT II.
- Agr. 1549a = *Messu eli Herran Echtolinen*. MAT III.
- Agr. 1549b = *Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista*. MAT III.
- Agr. 1551a = *Weisut ia Ennustoxet*. MAT III.
- Agr. 1551b = *Davidin Psaltari*. MAT III.

AILA MIELIKÄINEN: The derivation yhtyy in Mikael Agricola's prayer book Rucouskiria

There has been a total of five quality noun derivations based on the Finnish numeral *yksi* 'one' in old literary Finnish. Only two of these have been preserved in contemporary Finnish: *yhteys* 'connection, context' and *ykseys* 'unity, oneness'. The earliest and most common is *yhteys*, which might have been a consciously created derivation. It apparently was required for ecclesiastical terminology in Finnish before Mikael Agricola, and it had become a kind of common variant. Since Agricola, two versions, *yhtyy* with a long vowel and the more original (*yhdys* :) *yhtye-* with a short vowel, have sometimes been used alongside each other, both dialectal variants. 16th and 17th century texts have *yksyy* a few times,

but only in the compound *kolm(i)yksyys* ('three' + 'oneness' > 'trinity'). The neologism *ykseys* appeared quite later in 18th century literary Finnish.

The variation between deviation types embodies the differences between dialects and literary Finnish and, above all, the need for *yksi*-based terminology in theological and juridical specialised Finnish. The choices of variants to some extent have been steered by semantic and contextual justifications. The word *yhteys* has many different meanings from the abstract (e.g. 'oneness') to the concrete (e.g. 'community'). The noun *yhtyy*s has been a synonym of *yhteys*, but it has been used in non-theological contexts, especially in the expression adopted from dialects *pitää yhtyyttä* 'to be in connection/contact with someone, to be with someone, to have intercourse'. As for *yksyys* and *ykseys*, they are complete neologisms created for ecclesiastical Finnish.

The word *yhtyy*s has appeared in Agricola, but only once, as he had consistently used the variant *yhteys*. The word *yhtyy*s is found in an expression which semantically and syntactically differs from other uses of the word: *nijn swresta ychtyxesta hywydhesta* (Rucouskiria 1544). In this context, it can only be interpreted as an attribute to the derivation *hyvyys* ('(God's) gift', standard contemporary Finnish 'goodness'), that is, it is equivalent to the *yksi*-based adjective *yhteinen* 'shared': in contemporary Finnish it would be *niin suuresta yhteisestä hyvydestä* 'about such great shared gifts from God'. Agricola has a few other similarly contextual expressions where *hyvyys* is described as being *yhteinen*.

The adjectival use of quality nouns is known in Finnish dialects and other Baltic-Finnish languages to express measurement: *polven korkeus* '(at the) height of one's knee', *kämmenen leveys* '(at the) width of one's palm' (the same for *paksuus* 'thickness', *pituus* 'length', *suuruus* 'magnitude' and *syvyys* 'depth'). This type of expression is also common in old literary Finnish, as equative adjectives derived from quality nouns (*korkeus* 'height' > *korkuinen* 'high', *leveys* 'width' > *levyinen* 'wide') did not enter literary Finnish until the 18th century. For this reason, quality nouns have syntactically been used in a diverse way, for example in Ljungo, 1601 *kynärän pituella kaidickalla* ('with a stick at elbow length') and in Antti Lizelius, 1776 *cohtuesa vedesä* where *kohtuus* 'reasonableness' qualifies *vesi* 'water' to mean 'in appropriate water'. The derivation *kohtuus* has been used as a way to express measurement, and Agricola had applied the same manner of expressing to *yhtyy*s.

Support for the adjectival interpretation of *yhtyy*s comes from the fact that Christfried Ganander had edited a 1787 sentence from Hemminki Maskulainen's poetry to be an example for his dictionary, where Jumala ('God') is qualified by *kolmyksyys*: *kolmyxydestä Jumalasta* ('about the triune God'). However, there is no entry or headword for this quality noun, instead Ganander placed the example under the headword, three ways to express the adjective 'triune': *kolmyhteinen* l. *kolmiyhteinen* l. *kolmyxynen* ('three' + 'one + (i)nen'; l. 'i.e.'). There is no other mention of *kolm(i)yksyinen* in his dictionary nor any information about it anywhere else in old literary Finnish. Thus, it had to have been a headword adjectively theorised and abstractised by Ganander for the word *kolmyksyys*.